

РОЗДІЛ 1. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 82 – 1:821.161.2

ІСТОРІЯ ЯК “МИСТЕЦТВО ГРАТИ В ШАХИ” В ЛІРИЦІ О. ЗАБУЖКО

Анісімова Н.П., д. філол. н., доцент

Бердянський державний педагогічний університет, вул. Шмідта, 4, м. Бердянськ, Україна

okneska@mail.ru

У статті розглядаються основні аспекти “іронії історії” у творчості представниці поетичного покоління 80-х рр. ХХ ст. О. Забужко. Акцентується протиріччя між національною ідеєю та об’єктивними можливостями її реалізації. Аналізуються основні мотиви лірики, які відображають різні історичні епохи. Особливу увагу приділено рецепції поезії, присвяченій висвітленню гострих проблем пострадянського часу. Досліджується художня специфіка у вираженні трагічних сторінок національної історії.

Ключові слова: “іронія історії”, лірика, мотив, образ, руїна, національна ідея.

ИСТОРИЯ КАК “ИСКУССТВО ИГРАТЬ В ШАХМАТЫ” В ЛИРИКЕ О. ЗАБУЖКО

Анисимова Н.П.

*Бердянский государственный педагогический университет,
ул. Шмидта, 4, г. Бердянск, Украина*

В статье рассматриваются основные аспекты “иронии истории” в творчестве представителя поэтического поколения 80-х гг. ХХ в. О. Забужко. Акцентируется противоречие между национальной идеей и объективными возможностями ее реализации. Анализируются основные мотивы лирики, отображающие разные исторические эпохи. Особое внимание уделяется рецепции поэзии, посвященной острым проблемам постсоветского времени. Исследуется художественная специфика лирики в выражении трагических страниц национальной истории.

Ключевые слова: “ирония истории”, лирика, мотив, образ, руина, национальная идея.

HISTORY AS AN “ART TO PLAY CHESS” IN O. ZABUZHKO’S POETRY

Anisimova N.P.

Berdiansk State Pedagogical University, Shmidt str., 4, Berdiansk, Ukraine

The article deals with the main aspects of the “history irony” in Oksana Zabuzhko’s creative works, the representative of the 1980s poetic generation. The contradiction between the national idea and the objective possibilities of its realization has been accentuated. The history of the irony has been interpreted as the difference between freedom projections and the ways of its implementation. The poetic device has been traced- the history reflection in the Subjunctive Mood – “What if there were”. The main lyrics motives have been analysed representing different historical epochs. O. Zabuzhko’s historic discourse is deprive of any details in describing of the definite epoch. It is much closer to the metahistory, the essence of which is in constant transformations of the symbolic and mythological plans. The considerable part of the poetry is dedicated to the artistic rethinking of the Kyivan Rus period. The poetess troubles by the ambivalent image of the woman (woman – tsarevna and woman-slave), who syblolises the tragic destiny of the nation. The main attention has been paid to the poetry reception, dedicated to acute problems of the post-Soviet time. The poetess embodies the motives of the national Underworld, ruins, the feeling of doom of the Soviet empire. O. Zabuzhko reconsiders the historiosophic conception of sporadic liberating movements. She actualizes the idea of free Europe with its cultural values. Going on with the motives of the patriotic lyrics of the 1960’s representatives O. Zabuzhko touches the problem of the empiric moods from the side of the representatives of the Russian authorities. The author differentiates precisely between the Russian culture, which she sincerely respects and the aggressive politics, inherited from the tsarist times. One of the concepts of O. Zabuzhko’s philosophy is the idea of the vindictiveness of the history, which has the quality to define the destiny of the main “players” in the historical field. At the same time the poetry is deprive of fatalism and decadent moods: there is the belief in spiritual forces of the nation, its capability to defend its ideals. The artificial specificity of the lyrics has been investigated in the tragic pages expression of the national history.

Key words: “history irony”, lyrics, motive, image, ruin, national idea.

У поезії О. Забужко, презентованій збірками “Травневий іній” (1985), “Диригент останньої свічки” (1990), “Автостоп” (1994), “Новий закон Архімеда” (2000), “Друга спроба: Вибране” (2005), чільне місце посідає осмислення драматичних сторінок національної історії. Поетеси як представниці покоління 80-х рр. XX ст. притаманний “історизм не як увага до фактів минулого (з відповідним набором реалій), не як тема творчості, [...], а спосіб самоусвідомлення й світовідчуття” [10, с. 173]. Незважаючи на те, що історичні мотиви лірики були предметом окремих студій Ю. Шереха, Л. Ушкалова, лишається коло не з’ясованих питань, вагомих для усвідомлення важливої риси стилю авторки, – тісного перетину поетичного та філософського дискурсів, які в сукупності моделюють наскрізні аспекти художнього світу О. Забужко.

Не дивно, що поетеса – філософ за фахом – в естетичному трактуванні минулого України втілює концепти “іронії історії”. Це філософське поняття, що позначає феномен радикального незбігу мети людських зусиль і отриманого результату. Як філософська категорія з експліцитним змістом уперше було використане Гегелем [див.: 11, с. 345]. Свідомість української людини впродовж кількох віків усотувала в себе ілюзію власної свободи в межах державотворчого руху. Утім, історія доводить приреченість нації на циклічне виборювання своєї тожсамості й окремішності. Перманентні успіхи і стійкі невдачі в цій царині спричинили розуміння того, що історія жорстко відмовляє індивідові в реалізації його цілей. Цим пояснюється доволі поширена традиція творення нових національних міфів, а також ставлення до минулого в умовній та ігровій площинах. У відомій праці “Шевченків міф України” О. Забужко виокремлює “типологічний – діахронний – ряд письменників – творців національного консолідуючого авторського міфа” [6, с. 18]. У цей ряд, безперечно, вписується і творча концепція самої поетеси.

Ю. Ковалів трактує “іронію історії” як “відмінність між інтелектуально-культурними моделюваннями та їх реалізацією, проєкціями свободи та можливостями соціальної доцільності, що наразі постають фантомними. Втілення в життя будь-яких моделей, які видаються досконалими, часто зумовлює неочікувані наслідки, тому що неможливо врахувати усю полівалентну взаємодію багатьох історичних зв’язків, гру історичних випадковостей. [...] Історія, даючи людині шанс самоздійснення, водночас постійно відмовляє їй у цьому” [9, с. 438]. У запропонованій розвідці основні концепти “іронії історії” в художній площині визначаються на матеріалі поезії О. Забужко. Оскільки авторка має численні філософські праці й есеї, принагідно залучено і їхні ідеї.

Суперечність між національною ідеєю та об’єктивними можливостями її реалізації О. Забужко передає поетикою умовності – метафоричним мотивом гри в шахи: на шахівниці розставлені чорно-білі фігурки, які викликають асоціації з “гравцями” на кону історії: “І тому залишається тільки один вихід – / у спустілій кімнаті грати на два фронти, за білих і чорних, самих проти себе. / Ага! Так тобі! Ну, держись!.. / ... Парадигма української історії”. “Іронія історії” полягає в тому, що Україна неодноразово втрачала свій історичний шанс – зробити вирішальний “хід конем” у поєдинку із супротивником: “...нам ніколи не сягнути омріяної 80-ї лінійки, / не явити, перекинувшись через голову, пойнятий стогоном / захвату публіці найпрекраснішу в світі Чорну Королеву / з демонічним розтином очей і жаркими, як сигнальний ліхтар, / муринськими губами – / ай, милий Боже, і це тоді, коли в нас був з’явився шанс!.. ” (“Мистецтво грати в шахи”) [4, с. 128–129]. У процитованому уривку промовляє голос не лише поетеси, а й ученого-філософа, яка прагне вибудувати свою власну теоретико-методологічну модель у трактуванні історії нації, яка, перебуваючи в центрі Європи, не раз ставала заручницею власного “географічного прокльону”.

За спостереженнями О. Забужко, спокуса “відіграти” історію в умовному способі (“щобуло-б-якби”) завжди велика, а в таких трагічних культурах, як наша, де, либонь, кожне друге покоління можна вважати пропащим, то й поготів [...]” [7, с. 140]. Філософський

погляд авторки перегукується з еліотовським “Геронтіоном”: “Скільки в історії прихованих ходів-переходів, / хитромудрих коридорів / Потаємних виходів. Ошукує вона шепотом шанолубства, / Веде нас марнославством нашим. Тож подумай; // Дає історія, та тільки як задивимося в інший бік, / І вже ж дає так недоладно і підступно, / Що від дання того розпалюється голод наш. Запізно / Дає те, в що не віримо уже, а як і віримо, / То тільки пам’яттю схололих поривань...” [3, с. 55]. У свідомості героя Геронтіона “постає всеохоплююча панорама людства, яке заблукало в лабіринтах історії, обдурене фальшивими обіцянками слова і безсиле зробити висновки з досвіду попередніх поколінь” [13, с. 72].

Якщо Т.С. Еліот показує протистояння людини й історії, то О. Забужко втілює концепцію “іронії історії” через зіткнення руйнівного і творчого начал. Конкретна історична подія – зруйнування готами Риму – переосмислюється на рівні “вічних партитур” і переноситься на український ґрунт: “І зруйнували готи Рим, / І молодий і хижий варвар / Все, що вважалося старим, / Гарячим пурпуром забарвив”. Розігрується ситуація привласнення історичного минулого, де вбачаємо певний натяк і на свавільне поводження в радянську добу з історичною спадщиною Київської Русі: “Ото дитина, далебі! / Таж він таке до рук отримав! / Що міг привласнити собі / Не тільки славу – ймення Рима!”. Образ “молодого і хижого варвара” подано в підкреслено зниженому тоні, який увиразнюється частим уживанням просторічних виразів (“...розвій / міг загребти собі в музей”, “...хтось його таки колись / та на гарячому застука”). Утверджується вічність історії і минуцність життя володаря: “Бо над суворий льодостав / Віків, що й нам сяга по груди, / Рим – все ж стоїть, як і стояв, / А варвар – варваром і буде” (“Читаючи історію”) [4, с. 40–41]. Основною концепцією вірш перегукується з відомою поезією “Напис в руїні” Лесі Українки.

Одним із аспектів “іронії історії” є усвідомлення фантомності та умовності історичних міфів, які суперечать об’єктивній реальності. Упродовж віків нації нав’язувалася згубна модель візантійщини, яка спричинила нівелювання природної для України орієнтації на західні цивілізаційні моделі. Авторка розвиває проголошене свого часу М. Зеровим і М. Хвильовим гасло “орієнтація на психологічну Європу”, порушуючи проблему визначення місця України в колі держав Старого Світу: “Запах Європи – як крові: солодкий, тягучий і млосний. / Підступає до віч килимова задушність димів... // У крамничці, в якій я куплю гороскопа на рік високосний, / З-поза блимних лампад раптом скинеться погляд розкоший – // Мов засліплений птах, що злетіти чомусь не зумів. / Звідки це відчуття, наче в тебе вдивляється кішка?.. // Але зблиск – і заохлено в темну брунатність повік! – // Під покірне “Yes madame”, під колоніальну усмішку / (Європейка, туристка – занесена протягом книжка, / По якій визначають, котрий там у Господа рік)” [5, с. 118]. Ідея свободи українця в соціокультурному просторі Європи тлумачиться як dokonane явище, насправді ж вона виборюється в складних перипетіях національного поступу. Осмислення вічної дилеми Схід–Захід для української нації увиразнюється низкою експресивно забарвлених метафор: “Зашморгнулись віки – і крізь світло старих гороскопів / Бачу: шлях мій на Схід кривизною в долю уївсь... // Це повітря в’язке хай хоч як там фільтрує Європа – // Пахне кров’ю, і хіттю, і мускусом, пахне всесвітнім потопом, / І повзне напівсутінь походою найманих вбивць!..” [5, с. 118]. Суголосно з ідеями М. Зерова та М. Хвильового, О. Забужко позбавляє поняття “Європа” географічного виміру, натомість маючи на увазі певний цивілізаційний тип культури, що склався протягом історичного поступу, позначений сукупністю спільних позачасових і позанаціональних рис – ментальних, ідейно-естетичних та естетико-художніх. О. Забужко втілює наскрізну філософську концепцію, сформульовану в “Хроніках від Фортінбраса”: “Доля України виглядає унікальною навіть порівняно до решти центральноєвропейських народів – цих, за влучним висловом Мілана Кундери, “невдах історії”, до чийого грона Україна, між іншим, завжди поривалася належати культурно, – болісно випрочуючись із

паші російського Поліфема [...]. Країна, котра в силу свого геополітичного становища, впродовж тисячоліття перебувала на розхресті протилежних культурних впливів – візантіїства і православ'я, з одного боку, і католицького Риму, з іншого [...]" [7, с. 94].

“Золотим віком” української державності О. Забужко вважає період Київської Русі. Щоправда, віршів, присвячених цій темі, не так багато у творчому доробку поетеси (“Ярославна”, “Полон Рогніди”, “Норманська элегія”). Названі тексти становлять певну опозиційну модель, що простежується на рівні наскрізних ідейних концептів. У першому – утверджується патріотична відданість Руській землі, у другому – показано нищівні деформації у свідомості поневоленої людини. Авторка створює образ Ярославни, наділяючи його традиційними рисами: тугою за чоловіком, бажанням його підтримати, великою вірою в надприродні сили, що здатні допомогти. Жінка-княгиня звертається до сонячного божества Дажбога, під всемогутньою силою якого було все небо – найвища цитадель Всесвіту: “І говорила, і губи тріщали я, як віск, / В полум’ї слів: – Ой невласт ти богусь і вродиш! // Келеп, націлений в князя мого, одведи і завись! // Смертна єсмь, боже, – вчини мені так, як я хочу! // Раз на віку я княгиною – стільки й мого! // Вчуй мене, боже, – вступи мені із дороги!” [8, с. 190].

Антиномічним до образу Ярославни є образ Рогніди. Ця історична постать – донька полоцького князя Рогволода, приневолена 980 р. вийти заміж за Володимира Святославича, який згвалтував дівчину на очах у батька і братів. Володимир дав Рогніді слов’янське ім’я Горислава. О. Забужко формулює ідею: “Це – класична для новітньої доби (і двадцятим століттям не знята!) проблема українського дуалізму, вимушеного й неунікненого для всякого внесамостійненого народу неспівпадіння його фактичного історичного буття, опанованого колонізатором, із буттям самісним, сказати б, “інфраісторичним” (котре зазвичай випродуковує “альтернативну” історію цього народу – духовну, яка й стає аналогом його тожсамості)” [7, с. 47]. Проблема дуалізму як складник “іронії історії” втілюється в “Полоні Рогніди”. Багатовікова підневільна історія України відтворена в образі уявленої і скривдженої жінки, яка, проте, вивищується до духовного очищення та спротиву: “...І коли ти од входу в намет / Станув, рукою рвонувши полоття, / І коли я – ницьма, прохромлена вістрями віч, – // Як гарячою м’якоттю плоду, густо-рожевою плоттю / Проклинала тебе, / Заклинала тебе: поклич! // О братіє і дружино! // Я ж дрижала ще дрожем пожежним... // Ви в’язали ту ніч за коси, як в’язали за коси нас!”. У зображенні України О. Забужко, без сумніву, продовжила традиції Є. Маланюка. Проте, на відміну від “пражанина”, авторка показує прагнення протесту і помсти поневоленої жінки: “До намету зносили сонце поверх щитів черлених, / І топтались моїм розмай-зіллям поробошні в пилюзі сторіч... // Ачей ліпше потятою бути, / Аніж отак полоненою: // За коріння! За зруби!... // Крізь пам’ять в непам’ять – поклич!”; “Я ховаю під сукню ножа / У чеканні цієї ночі, / Я звільнюся, коханий, поклич мене, любий, поклич...” [4, с. 38–39].

О. Ромазан тлумачить зміст вірша крізь призму гендерних проблем. На думку дослідниці, у “Полоні Рогніди” “тема поезії перенесена на площину міжособистісних стосунків князя Володимира та полоненої ним дружини. Більше того, тут розкривається сприйняття князя Рогнідою, розкриваються власне її почуття. [...]. Рогніда своїм замахом на чоловіка не тільки хотіла помститися йому як кривдникові [...] Рогнідин протест виникає через недопустимість такого безправного жіночого становища, в якому опиняється не тільки вона, а і кожна жінка” [12, с. 310, 311]. Думається, що О. Забужко, показуючи помсту жінки кривдникові, деміфологізує традиційні уявлення про рабське становище України в складі російської імперії на правах “молодшої сестри”, Малоросії. Ненависть жінки за своє приниження виливається в спробі вбити кривдника, хоч героїня називає його “коханим”. Очевидна суперечність пояснюється драмою екзистенційного вибору – “не просто між правним “чужим” та безправним “своїм”, а – між двома культурами в собі самому, з яких одна тлумачить іншу” [6, с. 47]. В українському варіанті ця драма

виявилася в живучості “комплексу Роксолани”: з одного боку – любові українки до чужинця-загарбника, а з іншого – яскраво виражених патріотичних почуттів героїні.

Вплив концептів “іронії історії” виявляється в амбівалентному підході: поряд із постаттю поневоленої жінки авторка зображує долю України в образі жінки-царівни, яка відмовляє всім нареченим-царенкам і стає черницею: “О чародійко, пустельнице, відьмо, / З яких підземель викликаєш сили? – // І стане, як вдень, у келії видно, / Коли вона голос, як нитку, засилить / В слова: // – Три століття стою, як у рамі, Три століття чекаю з походу / Того, хто підійде – й розсиплються брами, / Й в рову підзамчím розступляться води. // Бо я мостів мостити не хочу – // Чи десь моя доля сконала на палі? – // Все жду, щоб хто кониченьком доскочив, / Тільки от коні всі підупали. / Пішли бур’янами мої півцарства – // А решти ніхто вже й знайти не потрафить: // Як єден муж, перемите лицарство / Смалить з пістолів – по шийках карафок!.. // І чудно, і дивно (і чадно, і димно) / Спускатись мені в велелюдну світлицю, / Де щоденно і щогодинно / Стрільці пропивають невловну куницю...” (“Балада про горду царівну”) [4, с. 73–74]. За трансформованим фольклорним сюжетом прочитується глибокий підтекст – Україна впродовж кількох віків, як горда царівна, марно чекає свого судженого-визволителя.

Утім, більша частина поезії історичної тематики присвячена сучасності, що має чіткі часові координати – 80-і рр. ХХ ст. У ліриці О. Забужко порушуються саме ті проблеми, які так гостро постали в складний період порубіжжя: тотальна мілітаризація мислення, руйнування екологічної гармонії, виживання українського етносу, хвороблива атмосфера тоталітарного суспільства, “перелицьовування” людей (одягання ними масок) відповідно до вимог часу, вади українського менталітету – тобто всі ті больові точки, обговорення яких типове для посттоталітарного суспільства.

У збірці “Автостоп” (1994), що з’явилася уже в незалежній Україні, починають звучати мотиви руйнування імперії, її приреченості. Один із віршів має промовисту назву “Крим. Ялта. Прощання з імперією”. Порубіжному індивідові, який увібрав комплекс постколоніального суб’єкта, доводиться проживати в “цім розваленім часі”, замість рідної мови чути огидний суржик (“Захлинаючись, скрипка біжить “па жєлезнай дарєє”, / Де донині проноситься смерч “Варкута – Ленінград”), жити спогадами про “совєцьке дитинство, / Поворот з таборів, шістдесятницькі вірші...”. Трагедія людини, яка вийшла з імперії, у тому, що вона постійно мусить існувати, “все життя утікаючи з зони”, що оселилася в самій душі. Замість патріотичного пафосу – сором і біль за батьківщину: “Тільки множаться сполохи в скронях і небі блідому, / Та срамотна вітчизна, як щоки од згадки, горить: // Півжиття – море, яке не здолаєш убрід”; “Ця бездомна земля – хто тут жив, той не втік, і запізно / Говорити про це: всяке місце по людях залізне / (З білосніжним оскалом прибій камінцями шкребе)”. Життя в тоталітарному суспільстві, над яким залягла моторошна «тінь прийдешнього дня» (Й. Гейзінга), є моделлю існування людини в закритій зоні. Ліричний суб’єкт знаходить у собі сили подолати слабкість духу, усвідомлюючи просту істину: “Час рушати, смеркає. Де я, там і буде вітчизна – // І вітчизна в мені ще колись упізнає себе” [4, с. 126–127]. Тоталітаризм передбачав руйнування національних світів, їхню розмитість і поступовий розпад, що означав для українців нівелювання цілісної картини світу. Натомість поезія О. Забужко відроджує дух нації, хоча й зображує історичний поступ як трагічне дійство. Рокованість долі української людини – впродовж кількох століть плекати віру у відновлення власної державності, граючи “роль” ревного патріота, проте в умовах агресивного натиску сусідів-завойовників це стає нездійсненою мрією, абсурдом: “...І коли ти ще нація – господи боже! – коли / Завірюху облич ще поривом єдиної волі / Піднімає й жєне по майданах хули і хвали / У повітрі, нагрітому до легеневого болю / Душним випаром бунту, / коли ти ще здатна на “Ні!” / Коли ти ще жива – // О прийми мою душу роздерту, / Як уривки

плакатів під сотнями й сотнями ніг, / Як, можливо, останнє свідоцтво твого безсмертя...” [5, с. 101].

Поетеса змодельовала міф українського національного пекла, головною ознакою якого є розпад, за М. Бахтіним, “родового народного тіла” [6, с. 124]. Есхатологічна модель національної історії постає у “Зворотній адресі, або поемі проводу” (збірка “Автостоп”). Авторка втілює мотив сучасної руїни, осмислюючи радянський період як сумну епоху занепаду та виродження. Деталі – “курилися руїни”, “Деся між руїн шурхотіла сполошно / хода утікаючих звірів. // Був світ – як пательний спід. // Земля розволочена, наче жона чужоложна, / З-під ніг нам сочила, мов пасоку, яловий піт”. Про визвольні традиції згадують тільки юродиві й божевільні. Авторка свідомо нагнітає епізоди натуралістичного змісту: “Трусивсь юродивий у рами й присохлому струпі / і щось муркотав про козацтво...”. Замість дітей земля-мати плодить “почварки, на викиднів схожі”, у яких “наче наляті водою, світилися їм черепи”. Згадка про національні символи – Софію, гетьманів, брязкіт шабел та іржання коней, особливо ж – про Великий Льох – звучить як іронічна гримаса над метаморфозами історії. Проте тексти О. Забужко сповнені віталістичної віри в силу народу: “...а ви ж нам станцюйте Вкраїну, / якої ми так сподівались, ідучи сюди! // Такої, щоб – горда! / щоб виростом – з княжого корзна! // Одкинувши дергу – в Софію! з саней! по сніжку!”. Поетеса засуджує втрату національного духу, засилля іноземних впливів: “іржали шаблі на всі тони, і дзвони іржаві, / і гнали поетів Платони / до дідька з цієї держави –// польські ринки, / американські дріпки, / Пілати, дипломати –// уся Європа тут!”. У тексті саркастично подані реалії постчорнобильської України – з пограбуваннями, здирництвом “рекетирів”, що нагадують “останні уступи із Книги Содому”: “Прости нас, о Боже: нам просто хотілось додому –// до того, який ми наснили за кілька століть. // Куди ж нам тепер – погорільцям, скитальцям з саквами? / В які небеса нам гугнявити звуком пустим, / що вже лиш за праведних всіх, офірованих нами, / Ти б мав ошадити цю землю – коли не спасти!” [4, с. 135–140]. Бурлескний тон оповіді слугує засобом утвердження думки про панування абсурду в радянську епоху. О. Забужко артикулює унікальну форму синтезу філософської рефлексії з архетипами колективного несвідомого. Ідеться про концепцію “національного гріха, котрий перетворює історичне буття провинного народу на різновид земної покути” [6, с. 124–125].

Програмовим у втіленні есхатологічного мотиву є вступна поезія “Голосом вісімдесятих” до збірки “Диригент...”. Увесь твір пронизано гострим відчуттям завершення століття, передчуттям близької кризи, у якій зійдуться воєдино всі не розв’язані проблеми. Матеріалізований образ ХХ ст. постає в різних іпостасях: завершення віку асоціюється з випусканням повітря із м’яча: “Із двадцятого віку, немов із м’яча, вже зі свистом виходить повітря, / Набрякає нечутно наступний – уже не для нас, не про нас...”. Ці рядки передають відчуття розриву із поколінням прийдешнім – людьми нового століття. Час теперішній, у якому живе лірична героїня, ввижається їй надто коротким – “Те, що наше, коротке, як видих”. Авторка вдається до мотиву “загублених ключів” від століття. Минулий вік персоніфікується в образі хворої людини: “Моє хворе століття, моє голомозе століття! // Як безгучно і швидко тебе до шпиталю внесуть!”. Ознаки хвороби проступають і в образі “Боїнга”, що падає з неба, “підломлює під себе обвисле криваве крило”, і в образах “тьманих і хворих голосів” сучасників, і в епітетах до слова “століття” – жорстоке, смертельне, що входить до складу риторичних звертань. У чому ж виявляється хвороба часу? Перед читачем постійно виринають образи війни – чи то війни конкретної (“Непритомною пам’яттю тіл, спраглих тіл ми ввесь час пам’ятали, / Що на київській крові деся родять афганські піски”), чи то як узагальненого поняття (“О жорстоке століття, закроєне з воєн і боєнь!”), чи то лише натяків на війну можливу, до

якої готують молодь (“Тільки з лекцій з естетики нас знімали чомусь в військкомати, / І разом із дипломом вручали військові квитки”) [4, с. 57–59].

Війна у вірші може розумітися і як внутрішня – війна із власним народом, його знищення – геноцид, і це також впливає на свідомість покоління ліричної героїні – вона відчуває себе дитиною “реабілітованих” батьків: “Тільки ми, ЩЕ дітьми, так, немов шоколад з сухозлітки, / Із твоїх кінохронік навчилися виядрювать суть. // Ми в утробі ще – зрячі, / В колисці – на все приготовані: // На обвуглених пнях тих родин, що лягли до ноги, / Зачинали нас в ночах батьки реабілітовані, / Синім киснем надій накачавши нам вени тугі” [4, с. 58]. У поезії постає узагальнений образ покоління пасіонаріїв-волюнтаристів, про яке авторка писала: “Питання, виграли вони чи програли, є щонайменше некоректне – пасіонарії не виграють і не програють, вони “всього лиш” творять історію [...]” [7, с. 259].

Поезія декларативна за своєю тональністю, відзначається багатою риторикою: цього вимагає і сама її форма – звертання до наступного покоління. Натрапляємо на низку риторичних звертань (“О жорстоке століття...!”, “О смертельний наш вік!”), риторичні запитання (“Хто тоді позбира голоси наші тьмяні і хворі?”), повтори (“Набрякає нечутно наступний – уже не для нас, не про нас...”). Характерним є вживання ліричного “ми” на означення власної генерації, і для більш інтимного звертання “ти”. Фінальні рядки звучать оптимістично: “І тоді хай не йменням – датами наших народжень / Розітнемо віки, що нахлинуть, важучі й нові... // Вік продовжить нам віку – і ми свою повість продовжим: // Після того, як – сорок, до того, як – сорок: допоки живі” [4, с. 57–59]. Так лірична героїня розкриває перед своїм поколінням двері нового століття, пов’язує часи через існування окремої людини – через “дати... народжень”, протестуючи проти розриву історії на окремі шматки – відмежовані часи розрізнених поколінь. Саме безперервність людської пам’яті як історичної пам’яті цілих поколінь – і теперішніх, і прийдешніх – пов’язує історію людства в єдиний процес. Сучасникам ліричної героїні належить ця важка місія – поєднати два століття в єдиний історичний поступ.

У поезії О. Забужко поширений мотив руїни, наслідком якої є розмивання національної своєрідності. Через низку трансформованих біблійних образів артикулюється думка про нищівний вплив руїни на етно-національний код: “Мати ризи пере / та на річці, та на Ордані, / Мати ризи пере – // і втікають до моря круги... // Розточилися діти її / від Альберти до Магадана, / Розточилися діти її / від Австралії до тайги. // Це ж яка така їх розметала раптова руїна?.. // А чи цілу історію – вздовж – опосіла мана?! // Із такими акцентами діти твої, Україно, / Вимовляють сьогодні натужно / пісенні свої імена?.. // О крихка, о примарна, на віру сповідана єдність! // Це ж якими ланцями ти держишся досі? // Чому, / Розпорошені в світ, / ми самі вибираєм цей етнос, / Із чужинських язичій бредучи на нього, / неначе крізь тьму?” [5, с. 102]. Образи “мани”, “руїни”, “ланців”, “язичій” загострюють поетичне звертання до українців. Поезія є художньою ілюстрацією історичного поступу України, яка неодноразово опинялася “при битій дорозі”, стаючи “коридором, прохідним двором, котрим хто тільки не гупотів – то “з варяг у греки”, то з азійських степів у глиб Європи...” [7, с. 94].

Важливим прийомом “іронії історії” є алегоричний образ висохлої річки: звучать роздуми про українську націю, яку підтримує на дні річища лише маленький струмок, що символізує кількісно невелику національну еліту. О. Забужко зауважила в статті “Філософія і культурна притомність нації”: “Духовна практика тоталітарної держави полягала в свідомому й цілеспрямованому унепритомненні культури – тотальному відчуженні її від історичної дійсності” [7, с. 135]. Цю ж думку авторка висловлює і в поетичній площині: “Пересихає ріка / (так од люті всихає нам голос). // Ніби хоче пустити коріння, і поглядом голим / Віддзеркалює берег, де вже не гніздяться стрижі... // Пересихає ріка... // Так з роками міліють нам душі. // І не треба питатися броду, бо де вже той бід!.. // Ми ступаємо річищем. // Хрускотять під ногами, як мушлі / Пересохлі згадки

– мов про витертий з пам’яті рід”. У вірші постає образ “маленького струмка”, із якого має розгорітися національне полум’я: “І йому часом сниться, як форкають коні козацькі, / Як парують їх крупи і пахне спітніла вода, / Як у воду летить ніч навскіс, розтинаючи хвацько, / Ошаліла від щастя втопитись сигнальна звіддар!..” (“Пересихає ріка”) [5, с. 14]. За спостереженнями В. Даниленка, “цей вірш було написано, коли Радянський Союз і майбутнє України було ще примарним. Однак у фіналі твору немає відчаю, бо настане час – і річка знайде на глибині нове русло, і знову відродиться народ, доки є маленький струмок, який несе пам’ять про повноводе русло, ріка незнищенна” [2, с. 183].

“Іронія історії” в українському варіанті полягає в надмірному захопленні фольклором, що спричинило вироблення кордоцентризму в національному характері. О. Забужко зауважила: “...в добу, коли решта модерних націй стрімко нарощували свій інтелектуальний потенціал через розріст національних філософських шкіл, українці зайняті були головно героїчним витяганням учорашньої народної говірки на горішній поверх понятійного дискурсу” [7, с. 141]. Авторка вдається до обігрування мотивів та образів українського фольклору про визвольну боротьбу і невільництво українців, зокрема жінок: “А я собі мовчатиму / Триста літ і три роки, / З бусурменського лакомства / Жовті піски схоронять...”; “Що ж ти, серце, розплакалась, / Одягнувши корону? / Із очима пісennими / Од пра-пра-українок / У Москву на просценіум – // Як у Кафу на ринок...” (“Конкурс краси”) [4, с. 76]. Через інтертекстуальний перегук із народним епосом поетеса відтворює трагічну долю нації, що викликає асоціації з торгівлею українськими жінками на невільницьких ринках.

О. Забужко створює узагальнено-ідеалізований образ національно свідомого інтелігента, система цінностей якого “не затемнялась” особистими злетами і падіннями, і, в ширшому історичному контексті беручи, цим упроваджувалася в культуру радикально нова парадигма співжиття українського індивіда з імперією – на засадах виключно міжлюдськи-приватних, тобто позаінституційних зв’язків...” [6, с. 51]. У вірші “Портрет К.М. Грушевської в юності” за драматичними долями конкретних історичних постатей прозирають глибокі роздуми про трагічну місію національної інтелігенції: “Бути Грушевською духом – гріх, непростимий вовіки. // Наростаючий звук? // Наперед? // Вдовж століття? // Це ж анти- / Історичний підхід – метафізика, панночко, бляга, / Катерино Михайлівно, ніжна білява інфанто, / Скількисьзначне число у космічних архівах ГУЛАГу! // (Звук наростає: паперів батьківських / Роздертих шурхіт – і в грубку. Амінь” [4, с. 70]. Аналізуючи “Послання...” Т. Шевченка, авторка зауважує, що Кобзар “не просто дегероїзує «славну» минувшість як таку, що спричинила мізерну теперішність, а відтак не може слугувати навіть підставою для національних гордошів...” [6, с. 117]. Поетеса наводить вражаючі деталі з життя родини відомого історика: нові мешканці спустілого по арешті дому Грушевських деякий час топили грубку залишеним напризволяще архівом покійного вченого: “Убієнні невинно історики вичахлих націй, / Ви – найперша їхня заслона, Ви – варта в обложеному стані... // Катерино Михайлівно, панно / Катрусенько, де Ваша праця?! // Наростаючий звук... // Наростаючий звук... Наростає...” [4, с. 71].

О. Забужко формулює історіософську концепцію спорадичних визвольних рухів, на які багате минуле народу: “Історія ж України, як і кожної колоніальної провінції, за останні шість із половиною століть є низка порізаних, більш або менш ефективних актів спротиву чужій волі...” [7, с. 223]. Цикл “Передчуття громадянської війни” (збірка “Автостоп”) складається з двох диптихів, перейнятих антиімперськими мотивами. Головна ідея – утвердження права кожного народу на свободу (“Закавказзя: Автом через гори”, “Дубровник. Березень 1990”). Поетеса актуалізує ідею вільної Європи з її культурним цінностями. Зміст вірша алегоричний: утверджуючи право хорватів на державну свободу, авторка має на увазі долю України: “Це вродливий народ – бо його причастила свобода, / Своім присмаком солі, що гусне, як кров, на устах...” [4, с. 131–

132]. У підтексті звучить натяк на диктатора Й.Б. Тіто, що зображений на фото в кав'ярні. Основна ідея вірша – застереження про живучість тоталітаризму. Ідейний зміст поезії перегукується з відомим віршем В. Симоненка “Курдському братові”. Авторка доводить необхідність переходу “...від болісної, просто-таки гамлетичної «зацикленості» на ідеї «звихненості» української історії як моделі історії вселюдської – через альянс зі світовим злом” [6, с. 99] до ідеї вільної і самостійної України в колі європейських держав. Продовжуючи мотиви громадянської лірики шістдесятників, О. Забужко порушує проблему імперських настроїв із боку російських можновладців. Авторка проводить чіткий вододіл між російською культурою, яку вона щиро любить та поважає, і загарбницькою політикою, успадкованою від царських часів: “Росіє, я люблю твої пісні! // Їх хижу лють, тамовану до часу, / холодну лють північного розбою, – // як мсти за занапащене життя / тому, хто перший трапиться під руку! – // Ми вип’єм водки, й ти мене уб’єш. // І двадцять, тридцять ножових на тілі: // поки рука не втомиться штрикати, – // не буде “много”, бо немає “много” / у тому ділі, де було вже – раз...” (“Російський мотив”) [4, с. 99].

Епіграф до поезії “Вільнюс: Зима напередодні” (“За кров Литви, за сльози України, / За злото Польщі...”) розкриває її ідейний задум: показати спільність долі народів, одержимих прагненням свободи в складі тоталітарної держави (“І б’ється, вирываючись, сторінка / Нових народних зваг і лихоліть!”). Їх єднає спільна драматична доля, “кривність в томських таборах” [4, с. 133–134]. Поетесу турбує проблема незнання світом України: ліричний суб’єкт вірша “Постскрипtum: Дорогою додому”, пасажир “спального вагона”, боляче переживає, що “на кресах божевільної Європи / Захитаних кордонів і умів” нічого не знають про його батьківщину: “І стало в горлі слово “Україна”, / Бо він, єдиним заперечним рухом, / Його одмів, як з піджака пір’їну: // Мовляв, не втямлю. Коридор димів, / Немов дорога в пекло покуріла, / І погляд мій світився, як жарина / З недопалка, що вчавлений у скло... // А за тим склом була чужа країна – // Й на всій Землі моєї не було” [5, с. 134]. “Батьківщина в таких випадках – особливо якщо розлука з нею не була добровільною – стійко асоціюється в свідомості з “утраченим раєм”, “Золотим Віком” індивідуальної біографії – дитинством, юністю, порою невинності й чистоти [...]” [6, с. 112].

Історичний дискурс О. Забужко позбавлений будь-яких деталей певної епохи, він значно ближчий до метаісторії, що стосується, за Г. Грабовичем, “не так універсальних схем історії [...] як постійних трансформацій історичного змісту в символічний і міфологічний” [1, с. 180]. Якщо й називає авторка певні дати, то надає їм глобального узагальнення й вселенського трагізму: “Подайте вітчизни – / на ламаний шеляг, на таляр – побитий, нівроку: / хто слово, хто пісню, / хто спомин про бабцю свою з тридцять третього року, / хто образ руїни...” (“Туга”) [8, с. 187]. Утім, в окремих текстах через виразні історичні натяки все ж проглядають трагічні перипетії національної історії, як-от: “Бабця в чорнім – тутешня, частина пейзажу – // І раптом: “Да вы с Украины?” – // І пучкою дрібно в повітрі мережить тремтячі хрести... // Значить, ми повернулись, бо нас упізнали – // у третім коліні – // У розстріляні лиця, в затоплені морем роти. // Значить, вперта природа / поверх колись змитого тексту / Повторила з розмахом те саме – у профіль і фас”. Вірш побудовано на внутрішній антиномії: окремі рядки утверджують есхатологічне наповнення ХХ ст. для української людини поразками і трагедіями: “І поблідне століття, мов вицвілий прапор поразки, / Роздивившись, що в третім коліні / ще вистачить сил / Заирнути у вічі йому – і впізнати у прорізах маски / Погляд той, котрий нас / обміряв крізь оптичний приціл...”. Водночас інші утверджують вічність народного духу, який переборює будь-які випробування. Одним із концептів філософії О. Забужко є ідея мстивості історії, яка має властивість прозирати в майбутнє і визначати долю основних “гравців” на історичному кону: “І рентгенами поглядів буде, немов палімпсести, /

Божевільне століття навиліт просвічувать нас” (“Експурсія на Соловки”) [5, с. 24]. Головна ідея в історіософії авторки – народ має бути господарем на своїй землі: “Мої предки владали землею: // Їм належала ця земля”. Уславлюються поетесою героїчні сторінки історії: “Ох і моцна була порода – // Соловки, Магадан, Колима... // Мої предки були народом – // Тим народом, якого нема” (“Рядок з автобіографії”) [4, с. 66].

Дослідження історичних мотивів у перспективі передбачає аналіз поезії О. Забужко, присвяченій подіям початку ХХІ ст. Відчувається, що для поетеси є більш зрозумілою перехідна епоха кінця минулого віку – від тоталітаризму до європейської моделі розвитку. Водночас авторка не може прийняти меркантильного духу сучасного прагматичного світу, який заблукав у нетрях глобальної бездуховності. У “Диптиху 2008 року” поетеса звертається до прийдешньої історії зі словами обурення та відчаю: “Історіє, суко, / ти знову хапаєш мене за горло, / ти знову витрушуєш з мене душу, / ти знов заганяєш мої думки / в чорний тунель нутряного крику: // “No pasaran! Вони не пройдуть!” – // засипаючи решту овиду / сірим щебенем ранкових новин, / інтернет-курваю, як по / бомбोजці, / знов закрашуєш світ у всього дві барви зі спектра: // офірною кров’ю – червоне, / і коричневе – брудом підлот... // І знов мене косять безсонні ночі, / як площу, по котрій проходить армія, / і знов я влізаю в танк, / простукую панцир, підрихтовую / коліщатка, підкручую слова петицій і апелів, щоб жодне не затнулось: // No pasaran! Вони не пройдуть!..” [4, с. 24]. Експресивно насажена лексика вірша актуалізує “проклятих нереалізованості” як центральну проблему української філософської рефлексії [6, с. 115–116].

Отже, поезія О. Забужко засвідчує тісні точки перетину ліричного та філософського дискурсів. Художнє втілення історичних мотивів у віршових текстах перегукується з основними концепціями відомих праць авторки (“Хроніки від Фортінбраса”, “Шевченків міф України”). У ліриці О. Забужко оприявнюються художньо трансформовані концепти “іронії історії”, основний сенс яких – суперечність між національною ідеєю та об’єктивними можливостями її реалізації. Художній час лірики з історичними мотивами розширюється концентричними колами: від сьогодення (події ХХ ст.) – вглиб української історії (доба Київської Русі). Лірична героїня не прагне реставрувати історію в усіх деталях – давні події важливі для неї настільки, наскільки вони торкаються її власного внутрішнього світу, наскільки актуально переживаються нею в теперішньому. За власним визначенням О. Забужко, їх можна назвати “часом історичної пам’яті” суб’єкта.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабович Г. Шевченко як міфотворець : Семантика символів у творчості поета : [пер. з англ.] / Григорій Грабович. – К. : Рось, 1991. – 212 с.
2. Даниленко В. Лісоруб у пустелі. Письменник і літературний процес / Володимир Даниленко. – К. : Академвидав, 2008. – С. 119–136.
3. Еліот Т.С. Вибране [пер. з англ.] / Томас Стернс Еліот. – К. : Дніпро, 1990. – 198 с.
4. Забужко О. Друга спроба : Вибране / Оксана Забужко ; [передм. Л. Ушкалова]. – К. : Факт, 2005. – 320 с.
5. Забужко О. Диригент останньої свічки / Оксана Забужко. – К. : Радянський письменник, 1990. – 143 с.
6. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2001. – 160 с.
7. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса : вибр. есеїстика 90-х / Оксана Забужко. – К. : Факт, 1999. – 340 с.

8. Знак нескінченності : Зб. поезій [упор. Л. Фінкельштейн]. – К. : Факт, 2002. – 227 с.
9. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / [авт.-уклад Ю.І. Ковалів]. – К. : ВЦ “Академія”, 2007. – Т. 1. – 604 с.
10. Моренець В. Проти безликої вічності / Володимир Моренець // Вітчизна. – 1989. – № 7. – С. 172–176.
11. Новейший философский словарь [ред. А.А. Грицанов, М.А. Можейко, Т.Г. Румянцева и др.]. – Минск : Книжный Дом, 1999. – 1280 с.
12. Ромазан О. Гендерна інтерпретація літературних жіночих архетипів у поезії С. Плат та О. Забужко / Олена Ромазан // Акт. проблеми слов’янської філології: міжвуз. наук. зб. – Серія : Лінгвістика і літературознавство; [редкол. : В.А. Зарва (відпов. ред.) та ін.]. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2008. – Вип. XVII. – С. 307–313.
13. Чумак Г. Поет як критик: шляхи та рівні реалізації літературознавчої концепції Т.С. Еліота в його поетичній творчості : [монографія] / Галина Чумак. – Тернопіль : Медобори, 2007. – 192 с.

REFERENCES

1. Hrabovych, H. (1991), *Shevchenko yak mifotvorets : Semantyka symboliv u tvorchosti poeta* [Shevchenko as a Mythmaker: Semantics of Symbols in the Poet’s creative Works], transl. from Engl., Ros, Kyiv, Ukraine.
2. Danylenko, V. (2008), *Lisorub u pusteli. Pysmennyk i literaturnyi protses* [Forest cutter in the desert. The writer and the literary process], Akademvydav, Kyiv, Ukraine.
3. Eliot, T. S. (1990), *Vybrane* [Selected], transl. from Engl., Dnipro, Kyiv, Ukraine.
4. Zabuzhko, O. (2005), *Druha sprobа : Vybrane* [The second attempt : Selected], introduct. L. Ushkalov : Fakt, Kyiv, Ukraine.
5. Zabuzhko, O. (1990), *Dyryhent ostannoyi svichky* [The dirigent of the last candle], Radianskyi pysmennyk, Kyiv, Ukraine.
6. Zabuzhko, O. (2001), *Shevchenkov mif Ukrainy. Sprobа filosofskoho analizu* [Schevchenko’s myth of Ukraine. The attempt of the philosophic analysis], Fakt, Kyiv, Ukraine.
7. Zabuzhko, O. (1999), *Khroniky vid Fortinbras : vybr. eseyistyka 90-kh* [Chronicles of Fortinbras : the selected Essays of the 1990s], Fakt, Kyiv, Ukraine.
8. *Znak neskinchenosti : Zb. poezii* [The sign of endlessness : The selected poetry] (2002), upor. L. Finkelshtein, Fakt, Kyiv, Ukraine.
9. Kovaliv, I. (2007), *Literaturoznachna entsyklopediia* [Encyclopedia of Literary Criticism], Vol.2, VTs Akademiia, Kyiv, Ukraine.
10. Morenets, V. (1989), “Against the featureless eternity”, *Proty bezlykoi vichnosti, Vitchyzna*, vol. 7. – pp. 172–176.
11. *Noveishyi filosofskii slovar* [The newest philosophic dictionary] (1999), red. A. A. Hrytsanov, M. A. Mozheyko, T. H. Rumiantseva and others, Knyzhnyi Dom, Minsk, Belarus.
12. Romazan, O. (2008), *Gender interpretation of the literary female archetypes in the poetry P. Plat and O. Zabuzhko, Akt. problemy slovianskoyi filolohiyi: mizhvuz. nauk. zb. – Seriia : Linhvistyka i literaturoznachstvo*, editorial board.: V. A. Zarva (respons. editor) and others., Aspekt-Polihrاف, Nizhyn, Ukraine, Vol. XVII, pp. 307–313.
13. Chumak, H. (2007), *Poet yak krytyk: shliakhy ta rivni realizatsiyi literaturoznachchoyi kontseptsiyi T.S. Eliota v yoho poetychnii tvorchosti* [Poet as the critic: the ways and levels of the realisation of T.S. Eliot’s literary conception in his poetic ctreative works], monography, Medobory, Ternopil, Ukraine.